

ЗАПАЗЫЧАННІ 1920–1930-Х ГАДОЎ У КАНТЭКСЦЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

Беларуская лексікаграфія 20-х гг. XX ст. распачыналася спробамі ўкладання практычнага дзвюхмоўнага даведніка, неабходнага для паспяховага функцыянавання літаратурнай мовы ва ўсіх сферах жыцця грамадства. У перыяд з 1920 па 1929 гады было выдадзена 10 перакладных слоўнікаў беларускай мовы. Ва ўмовах, калі разгарнулася ўсеагульная праца па ліквідацыі непісьменнасці (яна ўключала тлумачэнне кніжнай лексікі, інтэрнацыяналізмаў, неалагізмаў) і адначасова вяліся палыманыя спрэчкі аб ужыванні ў мове запазычанняў, тагачасныя слоўнікі павінны былі давесці да шырокага кола насельніцтва «жывыя», г. зн. актуальныя словы. У 1937 г. з'явіўся руска-беларускі слоўнік пад рэдакцыяй А. Александровіча. Складзены па дырэктыве ЦК КП(б)Б у Інстытуце літаратуры, мастацтва і мовы Акадэміі навук БССР, разлічаны на партыйны, працоўны, калгасны актыў і школу, ён стаў па сутнасці распрацоўкай поўнага двухтомнага руска-беларускага слоўніка, што, як паведамлялася ў прадмове, ужо рыхтаваўся да друку.

Асаблівасці працэсу фармальна-семантычнай адаптацыі неалагізмаў іншамоўнага паходжання ў перыяд 1920–1930-х гадоў найбольш выразна адлюстроўваюць тагачасныя перыядычныя выданні. На старонках выдадзеных кірыліцай, лацінкай у Мінску, Вільні, Каўнасе, Маскве, Смаленску, Гомелі, Горках, Гродне, Магілёве, Мазыры, Оршы, Полацку, Рагачове, Слуцку, Смалявічах і іншых населеных пунктах газет і часопісаў (усяго даследавана 269 крыніц) намі зафіксавана 1005 гласіраваных іншамоўных слоў.

З мэтай больш поўнага апісання лексікі іншамоўнага паходжання 20–30-х гадоў мінулага стагоддзя быў праведзены параўнальны аналіз іншамоўных слоў і іх адпаведнікаў, зафіксаваных у тагачасных перыядычных выданнях і перакладных слоўніках.

Неабходна заўважыць, што сярод даследаваных слоў сустракаюцца запазычанні, якія з'явіліся ў мове яшчэ ў папярэдні, «нашаніўскі» перыяд: *амністыя, анексія, апеляцыя, аўтаномія, байкот, браканьер, бюджэт, генеральны, дэкларацыя, дэпартамент, ірыгацыя, кааперацыя, кангрэс, кантракт, кантрыбуцыя, карпарацыя, квота, крэдыт, лакаўт, ліцытацыя, меджліс, мікада* і інш. Асваенне гэтых лексем працягвалася далей шляхам удакладнення іх графіка-арфаграфічных варыянтаў, растлумачэння лексічных значэнняў, а таксама падбору беларускіх адпаведнікаў.

Як сведчыць лексікаграфічны матэрыял, на працягу 20-х гг. XX в. колькасць запазычанняў паступова павялічвалася. Рускамоўная частка «Маскоўска-беларускага слоўніка» братаў М. і Г. Гарэцкіх (Вільня, 1920) змяшчае толькі 14 (1, 4 %) даследаваных адзінак: *васал, гангрэна, дэбют, крэдыт, кантрабанда, кантрабандыст, кантракт, дыскусія, калонія, рэфэрэнт, мыта, лімон, страйк (штрайк), цытрына*. Іншамоўнае слова «перакладалася» або апісальным словазлучэннем: *валадар, залежны ад*

дужэйшага валадара (васал), *антонаў агонь* (гангрэна), *першы выступ* (дэбют), або суіснавала побач з беларускім адпаведнікам: *кантрабанда* і *шмуклерства*, *кантрабандыст* і *шмуклер*, *кантракт* і *ўмова*. Сінанімічны рад да слоў «преніе» і «хутор» уключаў даследаванае запазычанне: *спрэчкі*, *дыскусія* і *калонія*, *фальварак*, *хутар*. Да запазычання «крэдыт» быў прапанаваны толькі беларускі сінонім *навер*, што сведчыць пра шырокую сферу выкарыстання (этап адаптацыі, калі запазычанне канкурыруе з беларускім адпаведнікам); да слова «докладчик» — вузкаспецыяльнае іншамоўнае слова *рэферэнт*. Паланізм «цытрына» з'яўляецца адпаведнікам да іншамоўнага слова «лімон»; сінанімічныя рады да слоў «пошліна» і «стачка» таксама ўключалі паланізмы: *аплат*, *мыт* і *штрайк*, *забастоўка*. На старонках перыядычных выданняў 1920–30-х гг. слова «васал» мае наступныя сінонімы: *падпанак*, *падуладны*, *слуга*; ужываецца ў пераносным сэнсе: *паміж германскім фашызмам і яго іспанскім васалам (служою)* (Л/С-36, № 118). З пераносным значэннем выкарыстоўваецца слова «гангрэна»: *фінансавая гангрэна Нямеччыны* (ВС-23, № 11), *уводзіць гангрэну (заразу крыві) у шырокія масы беларускага народу* (Пр-ца-27, № 6).

У рускамоўнай частцы «Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка» В. Ластоўскага (Коўна, 1924) налічваецца ўжо 200 (19,9 %) даследаваных адзінак, з якіх толькі 59 (29,5 %) лексем «перакладаюцца» з дапамогай запазычанняў. Гэта пераважна іншамоўная кніжная лексіка, якая пададзена з тлумачэннем (часам сустракаецца ўказанне на паходжанне) і сінонімамі. Прычым палове слоў (30 адзінак) адпавядае толькі іншамоўны варыянт, другая палова (29 адзінак) мае сінанімічны рад з двух або трох слоў, дзе даследаванае запазычанне можа знаходзіцца як на пачатку, так і ў постпазіцыі. Выключэнне складаюць наступныя словы: *аблігацыя*, *аптымізм*, *папуры*, *параішт*, *патэнт*, *петарда*, *прынцып*, *радыкал*, *рэгент*, *рэнта*, *ультыматум*, *флот*, *экспанент*. Слоўнікавыя артыкулы да іх не прадугледжваюць адпаведных сінонімаў.

У «Практычным расійскі-беларускім слоўніку» М. Байкова і М. Гарэцкага (Менск, 1924) былі зафіксаваны 232 (23 %) даследаваныя лексемы, прычым пераклад 187 (80,6 %) з іх уключае запазычанне. 109 слоў маюць толькі адпаведнік — запазычанне, а 78 — сінанімічныя рады, якія складаюцца з двух, трох і нават чатырох слоў: *аргументацыя*, *даводзеньне*, *давады*, *доводжваньне*. Іншамоўнае слова знаходзіцца не толькі ў пачатку, але і ў постпазіцыі. Тры запазычання маюць пры сабе словазлучэнне тлумачальнага характару: *дантысты*, *зубны лекар*; *дысконт*, *адлічэнне з вэксяля*; *плебісцыт*, *народнае галасаваньне*. Часам у якасці альтэрнатыўных варыянтаў прапаноўваліся паланізмы: *касаваць* (ануляваць); *аўкцыён*, *ліцытацыя*; *цытрына*, *лімон*.

У «Практычным расійска-беларускім слоўніку» М. Байкова і М. Гарэцкага (Менск, 1926), дзе налічваецца 201 (20 %) з даследаваных слоў, заўважаецца адваротная тэндэнцыя: павялічваецца колькасць беларускіх адпаведнікаў і змяншаецца лік запазычанняў. 109 слоў (54,2 %) функцыянуюць як запазычаная лексіка, з іх толькі 25 лексем маюць сінанімічныя рады, што складаюцца з двух, трох ці пяці элементаў: *кампанія*, *таварыства*,

суполка; кумпанія, паход. Запазычанне звычайна адкрывае або зрэдку замыкае сінанімічны рад. Зафіксаваны выпадак гласіравання запазычанага слова: *плебісцыт, усенароднае галасаваньне*. На старонках перыядычных выданняў 1920–30-х гг. знаходзім больш разгорнутае тлумачэнне: *усенароднае галасаванне, усенародны апрос, допыт па якому-небудзь пытанню дзяржаўнай важнасці, устанаўленне прыналежнасці краіны да тае ці іншае дзяржавы ці яе самастойнасці на падставе агульнанароднага галасавання ці, іначай, права нацый на самавызначэнне*.

У «Расійска-беларускім слоўніку» С.М. Некрашэвіча і М.Я. Байкова (Менск, 1928) знаходзім ужо 430 даследаваных слоў (42,8 %), прычым «пераклад» тут адбываўся як з дапамогай запазычанняў, так і выключна запазычанняў.

У руска-беларускім слоўніку 1937 года выдання ў беларускай частцы зафіксавана 595 даследаваных запазычанняў (59,2 %), з якіх 190 слоў увайшлі толькі ў гэты даведнік: *антанта, аташэ, байкот, баскетбол, бекон, блюмінг, галкіпер, дэвальвацыя, дэмпінг, дэпрэсія, інкубатар, інфляцыя, камбайн, камюніке, канвеер, канверсія, канцэрн, кворум, крэкінг, лакаўт, метро, пакт, парытэт, пілатаж, прыярытэт, рэнтабельны, рэпарацыі, рэферэндум, сальда, снайпер, спартакіяда, суверэнітэт, тралейбус, трыер, тэніс, футбол, фюзеляж, хакей, экскаватар, экспансія, эстакада і г. д.* Прычым тры іншамоўныя словы маюць беларускія сінанімічныя адпаведнікі: *аэраплан і самалёт, метыс і мяшанец, таўро і кляймо*; дзве лексемы — дадатковыя тлумачэнні: *(ветер) самум, (земляная груша) тапінамбур*.

Павялічваецца колькасць запазычанняў таксама і ў беларуска-рускіх даведніках. У «Невялічкім беларуска-маскоўскім слоўніку» М. Гарэцкага (Вільня, 1921) налічваецца ўсяго 8 даследаваных слоў (0,8 %), з якіх пяць маюць толькі беларускі адпаведнік: *навадыр* (ініцыятар), *павер* (крэдыт), *пазычальнік* (крэдытор), *абпалячаны* (паланізацыя), *чыніш* (рэнта).

У «Беларуска-расійскім слоўнічку» М.І. Каспяровіча (Віцебск, 1925) зафіксавана 9 даследаваных слоў (0,9 %), з іх у беларускай частцы згадваецца толькі 5 запазычанняў: *аргумент і довад, каланізацыя і асадніцтва, мыта, касаваць* (ануляваць, касаваць). У «Беларуска-расійскім слоўнічку» М. Гарэцкага (Менск, 1925) у беларускай частцы налічваецца 14 слоў (1,4 %), з якіх пяць не маюць беларускіх адпаведнікаў: *квота, мыта, таўро, цытрына, шылд*.

У «Беларуска-расійскім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча (Менск, 1926) налічваецца ўжо 82 даследаваныя словы (8,2 %), з іх 16 лексем прадстаўлены ў беларускай частцы: *акцыз, акцыя, аргумент, візыт, габінэт, кампанія, касаваць, квота, ліцытацыя, мыта, нэўтральны, таўро, вунія, цытрон, штрайк, электрычны*.

І нават у «Падручным беларуска-польскім слоўніку» (Вільня, 1929) Б. Друцкага-Падбярэскага знаходзім 26 засвоеных слоў (2,6 %): *рэвізія, рэкамандацыя, рэстарацыя, таўро, тэлеграма, фашызм, фашысты, фэдэралізм, фэдэрацыя, фэрма, фэрмэр, фікцыя, эвакуаваць, эквівалент, экзекуцыя, экспорт, экспэрт, экспэрымэнт, эксплюататар, эксплюатацыя, электрычны, мэрытура, эмігрант, эміграцыя, эміграваць, эмісія*.

Працэс адаптацыі іншамоўных лексем у згаданых вышэй слоўніках характарызуецца наступным чынам: 1) у акрэслены перыяд больш пашыраным быў прыём падбору сінонімаў, сярод якіх сустракаліся не толькі літаральныя эквіваленты або гіперонімы, аднак і даволі дакладныя адпаведнікі; 2) апісальныя словазлучэнні выкарыстоўваліся ў тых выпадках, калі лексічнае значэнне ўспрымалася цымяна, як у неалагізмах; 3) да актуальнай лексікі зрэдку падаваліся этымалагічныя звесткі, пазначалася сфера выкарыстання. З гэтага вынікае, што перакладныя слоўнікі 20–30-х гадоў XX ст. сумяшчалі ў сабе элементы тлумачальнага і этымалагічнага даведнікаў.

Група слоў, якія не былі зафіксаваны ні ў адным з названых лексікаграфічных даведнікаў (317 адзінак) паказвае, што на старонках тагачасных перыядычных выданняў фармальна-семантычная адаптацыя іншамоўных лексем адбывалася больш хуткімі тэмпамі: *агрэман, акваторыя, альпініяда, альянс, анішлюс, асамблея, аўтастрада, бараль, бізнес, бістро, бонус, брудэргаўз, букмекер, бусідо, гран-пры, джыу-джыцу, джэм, донар, дэмарш, дэнансацыя, інаўгурацыя, інсайд, інтэрпеляцыя, інфайтынг, кактэйль, канкардат, кансорцыум, кантэйнер, карупцыя, катэдэж, клірынг, корнер, красворд, красмен, крос, лобі, маянэз, накаўт, пенальці, пінг-понг, пола, праспекты, прэзентыўны, пул, пушбол, раўнд, рынг, рэкардсмен, рэкет, рэцыпіент, слалам, слябінг, снайпінг, спікер, спрынтар, спурт, стыль-чэз, сульфідзін, тарнада, трэйлер, трэнінг, форвард, хедар, экспазэ, эмбарга і г. д.* Гэта пераважна словы, што маюць вузкую сферу ўжывання, а таксама больш познія запазычанні.

Такім чынам, можна вылучыць дзве групы іншамоўных слоў, якія на старонках перыядычных выданняў 20–30-х гадоў XX ст. ужываліся з тлумачэннямі: 1) запазычанні, зафіксаваныя ў слоўніках гэтага перыяду (кніжная лексіка, некаторыя тэрміны); 2) новыя запазычанні, не адлюстраваныя ў тагачасных даведніках, фармальна-семантычная адаптацыя якіх адбывалася менавіта ў даследаваных перыяд.

Цікава адзначыць, што 551 слова (54,8 %) ад усіх даследаваных іншамоўных лексем адносіцца да актуальнай лексікі [1], а 38 слоў (3,8 %) усё яшчэ лічацца неалагізмамі [2]: *аншлюс, бізнес, бістро, бонус, букмекер, валанцёр, генерацыя, гран-пры, дысконт, дэмпінг, дэпартаваць, інаўгурацыя, іпатэка, камбатант(ы), каментаваль, каментар(ый), канверсія, кансорцыум, канцэрн, карупцыя, клірынг, ліквідны, маклер, мараторый, маркёр, матура, петарда, рэкет, рэферэнт, сялярый, сертыфікат, скаўт, спікер, страйк, трансферт, трэнінг, тур, эліта.*

На старонках перыядычных выданняў 1920–1930-х гадоў, у параўнанні з тагачаснымі перакладнымі слоўнікамі, больш шырока выкарыстоўваюцца іншамоўныя словы, а іх адпаведнікі, якіх прыводзіцца значна больш, чым у даведніках, таксама выконваюць функцыю тлумачэння. Пры гэтым большую частку складаюць аднаслоўныя адпаведнікі — сінонімы, якія ўзбагачаюць лексічную сістэму мовы. Іншамоўныя словы на старонках перыядычных выданняў ужываюцца таксама ў пераносных значэннях. У слоўніках 1920–30-х гг. зафіксаваны галоўным чынам актуальныя запазычанні.

Перыядычныя выданні 20–30-х гг. XX ст. можна разглядаць у якасці дадатковых крыніц пры вывучэнні матэрыялаў па гісторыі беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі.

ЛІТАРАТУРА

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка / аўт.-склад. А.М. Булыка. — Мн., 2005.
2. Уласевіч, В.І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. — Мн., 2009.